
Europski GLASNIK

14

AKTUALNOST JOHNSA BASKINA
IN MEMORIAM TEA BEUČIĆ RIMAY (1958-2009.)

KRIZA UČENJA

REDEKERE: KRIZA ŠKOLE JE KRIZA ŽIVOTA
ALAIN, HANNAH ARENDT, LEO STRAUSS: ŠTO JE
HUMANISTIČKO OBRAZOVANJE? JOSE ORTEGA Y
GASSET: MISJA SVEUČILIŠTA, JACQUES DERRIDA:
SVEUČILIŠTE BEZ AVTORIZACIJE, FINKELKRAUT:
GIMNAZIJALCI, NITROVA KULTURA, TODOROV:
JOS DAVAJ OD ŠKOLE BLOKIM STUDENT SVEUČILIŠTE,
MUNCI, LOUISIANC: POŠLITE NEOLIBERALIZMA,
GIBRON, DONOŠITE, BRISTOLIAN: PORUČJE ŠKOLSTVO
U VISOKOM ŠKOLSTVU DEAN KOSHEL, O RIJEKAMA
STUDENSKOME OKRUŽENJU... DO I RUGGERO:
"NEČEMO MI PLAĆATI ZA VAŠU KRIZU", ZLATAR:
BLOKADOM - ZA JAVNOSTI HORVAT, ŠTAKS:
ANATOMIJA DITINJE POBUJNE

ZAGLUPJEVANJE I PROTIVSRŽNOST

CARR, NYRIL KYRIAK, VICENTE: PROTIV HIGESONJE
GOOGLEA BRETTON, SREZ, WOLTON

ARTIČIJE I TEKA I ANTIČIJA

URSPRNGI, RUBY, PALLASSMAA, OČI KOŽE

POREZI I ČITANJA PRILA

RADE JARAK: MAJANA (SUTRA), SUVREMENA
BOLEVIJSKA POEZIJA, DRETTAR: BOJE, OIGANSKA
RAPSODIJA OSTIJNIK, MACHIELSON, TOMAŠEVIĆ

Kriza obrazovanja

— Bordura: Crnohumorni citati ————— ➔

DIVLJENJE

Kad želimo da nam se dive, idealno je biti mrtav.

Michel Audiard

DOB

U cvijetu sam dobi koja počinje mirisati na krizanteme.

Robert Lassus

Nisam više u godinama kad se umire mlad.

Jules Renard

Mjesto za govor: sveučilište i akademska sloboda

GRAHAM BADLEY*

1. Uvod

U ovom tekstu zagovaram sveučilište kao »mjesto za govor«. Akademska se sloboda i za osoblje i za studente smatra presudnom vrijednošću u sve nesigurnijem dobu (vidi Barnett, 2007.). Moje promicanje sveučilišta kao mjesta za govor u skladu je s Barnettovim zanimanjem za poticanje studenata da prevladaju svoj »strah od slobode«. Želi da koriste »obrazovni prostor slobode i autonomije« kako bi »dobili krila, postali ono što jesu, uzletjeli, suočili se sa svijetom«. ¹ Bojim se da bi u doba nesigurnosti, navodno slobodni i autonomni sveučilišni prostor mogao postati ograničen, pri čemu ne bi bila ograničena samo naša sloboda govora nego i sloboda postojanja i djelovanja. Bez akademske slobode studentima i profesorima koji bi *mogli* dobiti krila to neće biti dopušteno.

Pri pisanju ovog rada odabrao sam i osvrnuo se na materijale iz eklektičkog niza izvora. Nisam se ograničio na literaturu koju je, primjerice, napisala zajednica predavača višeg obrazovanja, što god to bilo. Kao prvo, uvodim Voltairea kao zagovarača slobode za svakoga. Zatim ispitujem dva suprotstavljena koncepta Isaie Berlina, koncept negativne i pozitivne slobode. Kao treće, osvrćem se na problem akademske slobode i slobode govora, kojima su se posebice bavili Wilhelm von Humboldt, John Stuart Mill, John Milton i Richard Rorty. Kao četvrto, raspravljam o problemima koji se pojavljuju kada drugi slobodan govor smatraju štetnim i uvredljivim za njihova uvjerenja i vrijednosti. Kao peto, dajem kratki pregled dviju glavnih fundamentalističkih prijetnji akademskoj

* Graham Badley, engleski pisac i sveučilišni profesor razvoja obrazovanja na Anglia Ruskin University. (*Improving the scholarship of teaching and learning*).

¹ *Ibid.*, str. 70.

— Bordura: Crnohumorni citati —

MILOSRĐE

Prosjak: »Milost, dobra moja gospođo, nisam jeo već tri dana.«

Marie-Chantal: »Pa morate se prisiliti, prijatelju!«

Jacques Chazot

HRAST

Kad hrast počne mirisati na jelu, zna da mu je kucnuo posljednji trenutak.

Raymond Devos

KONJ

Više volim timariti konja nego misliti na smrt.

Jean-Louis-Auguste Commerson

PAS

Ah, kad bi me jednoga lijepog dana, razmišljao je kralj, netko volio zbog mene sama, bez prevare, računice i laži.

Dvorski kapelan reče: »Uzmite psa.«

Paul-Jean Toulet

slobodi. Kao šesto, nudim niz prijedloga pomoću kojih bi se sveučilište moglo zamisliti kao prostor slobode, pluralizma i tolerancije. Naposljetku iznosim svoje mišljenje da bi upravo sveučilište, od svih demokratskih institucija, trebalo biti institucija koja najbolje služi svojem društvu kao »mjesto za govor«.

2. »Mjesto za govor«

*Evo me, s razlogom u ovo utočište povučen,
U miru, slobodi;
Sloboda, to mudro božanstvo,
Koje žele smrtnici svi, zbog čijega gubitka žalimo svi,
Ovdje je izvor sreće moje...
Znanost me hrani, a razum me svojim svjetlom vodi;
Govorim što mislim, a činim što želim.²*

Ovu bih Voltaireovu pjesmu, koji je »slobodu cijenio više od svega«³, iskoristio kako bih uokvirio svoj esej. Međutim, Voltaire je morao stvoriti vlastito »mjesto za govor«: *privatnu* kuću, utočište u kalvinističkoj Ženevi, daleko od ljudi iz Crkve i države koji bi ograničili njegovu slobodu postojanja i govora. Zapravo, Voltaire je osnovao vlastiti trust mozгова, gdje je mogao pisati i izvoditi poeziju i predstave te bez straha komentirati društvena i politička pitanja svojega doba. Kao akademici mogli bismo slijediti Voltaireov primjer zahtijevajući da bi *javna* sveučilišta trebala biti sigurno mjesto na kojemu studenti i profesori mogu govoriti i pisati što misle, unatoč željama njihove crkve, korporacije, vlade, pa čak i vlastite administracije. To ne znači da bi se sveučilišta neprestano trebala suprotstavljati postojećoj vlasti. Sveučilišta bi, poput Voltaireovog utočišta, trebala biti razumna mjesta za ozbiljnu znanost. Nadalje, poput Voltairea, sveučilišta nam ne bi trebala govoriti što da vjerujemo ili govorimo, nego bi svojim studentima i profesorima trebala dati slobodu da misle, osjećaju i govore ono što smatraju ispravnim, vođeni svjetlošću *ljudskog* razuma.

3. »Sloboda, to mudro božanstvo«

Možda je Voltaire prilično poetski »slobodu« smatrao »mudrim božanstvom«, no u današnjem utilitarističkom vremenu težimo nešto ve-

² Voltaire, vidi Pearson, 2005., str. 246.

³ Pearson, 2005., str. 408.

ćoj prozaičnosti. Kao humanist slobodu ne smatram bogomdanom vrijednošću, nego ljudskim konceptom, principom ili vrijednošću koju možemo koristiti za vlastite ljudske namjene. No »sloboda« je još uvijek vrlo osporavan koncept. Postoje dvije suprotstavljene vojske: oni koji vjeruju u teoriju *negativne slobode* i oni koji vjeruju u teoriju *pozitivne slobode*.

4. Negativna sloboda

Berlin je negativno i pozitivno shvaćanje slobode smatrao dvama središnjim sociopolitičkim značenjima u korištenju koncepta slobode. Negativna je sloboda uglavnom pitanje onoga što jesmo ili bismo smjeli činiti bez uplitanja drugih. Negativna je sloboda odgovor na pitanja poput: »Što sam slobodan činiti ili biti?« i »U kolikoj se mjeri vlada upliće u moj život?«⁴ Međutim, to nije samo pitanje »slobode od nečega«, budući da negativna sloboda jasno uključuje i slobodu *od* uplitanja drugih kako bismo imali slobodu *da* činimo i budemo ono što želimo činiti i biti. No naglasak na negativnom ukazuje na Berlinov glavni interes za ograničavanje uplitanja drugih ljudskih bića, posebice u sociopolitičkom kontekstu. Sveučilište je takav sociopolitički kontekst. Ono što je Berlin u svojem konceptu negativne slobode htio naglasiti jest vlastito nastojanje da sve pokušaje tuđe prisile, porobljavanja, uplitanja, ometanja, sprečavanja ili ograničenja (uključujući i sociopolitičke vlasti) sagledamo kao sputavanje ili ograničenje slobode ili političke neograničenosti. Pojmom negativne slobode Berlin smatra »neuplitanje drugih«.⁵

Međutim, važna točka ove diskusije jest ta da je pitanja slobode bez prisile, uplitanja ili sprečavanja u sociopolitičkom kontekstu zapravo pitanje onoga što *smijemo* ili *ne smijemo* činiti, a ne pitanje što *možemo* ili *ne možemo* činiti. Na sveučilištu *ne smijemo* raspravljati o islamističkim ekstremistima, zato što su sveučilišne vlasti odlučile da bi takva rasprava mogla dovesti do nemira. Vlasti ne sumnjaju u to da studenti i osoblje *moгу* raspravljati, da imaju sposobnost, argumente i dokaze za raspravu o tom pitanju. Oni u startu zabranom postavljaju fiktivnu zapreku. Naravno, ako su vlasti zabrinute da bi studenti mogli održati raspravu bez njihove dozvole, mogu postaviti stvarne zapreke zatvaranjem vrata, pozivanjem sveučilišnih zaštitara i sl. Ako se studentima i osoblju uskrati dozvola za održavanje rasprave na sveučilištu, onda su oni u tom

⁴ Berlin, 1967., str. 141-148.

⁵ *Ibid.*, str. 142-143.

smislu lišeni slobode. No to ne znači da ne mogu raspravljati. Mogli bi, primjerice, pronaći neko drugo mjesto na kojemu će održati raspravu.

Dok negativna sloboda naglašava odsutnost prisile, uplitanja ili sprečavanja, teorija pozitivne slobode je pitanje onoga što želimo (ili bismo trebali) učiniti sa slobodom koja nam je dana.

5. Pozitivna sloboda

Pozitivisti smatraju da je teorija negativne slobode pregruba ili čak uskogrudna za njihove potrebe.⁶ Slobodu više vole smatrati mnogo pozitivnijim konceptom koji ne bi trebao biti jednostavno pitanje djelovanja u skladu s onim što želimo činiti sa slobodom koja nam je dana (negativističko stajalište). Umjesto toga pozitivisti su skloniji uputnom pristupu koji nam govori što bismo trebali činiti sa slobodom koja nam je dana. Većina pozitivista želi da svoju slobodu koristimo da budemo dobri i racionalni. Zbog svojih političkih, vjerskih ili društvenih uvjerenja posebno nas se trude obrazovati, disciplinirati ili prisiljavati na ono što *oni* smatraju ispravnim načinom postojanja i djelovanja. Pape i puritanci su pozitivisti jer točno znaju što je dobro za nas te kako bismo trebali koristiti svoju slobodu. Stoga pozitivisti vjeruju da je negativna sloboda isprazna, ograničena ili podla teorija. Za razliku od njih, negativist poput Voltairea htio bi da sami odlučimo kako na vlastiti način koristiti slobodu koja nam je dana, iako bi se nadao da bismo nastojali, ali ne i bili prisiljeni, postupati i govoriti razumno.

6. Millovo stajalište o slobodi

John Stuart Mill vjerojatno je jedan od najpoznatijih negativista. Njegov »vrlo jednostavan princip« kaže da je »samozaštita jedini cilj zbog kojega se ljudi, pojedinačno ili kolektivno, imaju pravo uplitanje u slobodu djelovanja bilo kojega drugog ljudskog bića. Jedini razlog zbog kojega se volja s pravom smije nametati bilo kojemu članu civilizirane zajednice, a protiv njegove volje, jest sprečavanje nanošenja zla drugima.«⁷ Mi, »civilizirana zajednica«, »čovječanstvo«, ne možemo opravdavati ograničavanje ili sputavanje slobode drugog odraslog bića izjavom da to činimo za njegovo fizičko ili moralno dobro. Pape i puritanci ne bi se s time složili. Naravno, postoji dobar razlog zašto druge treba

⁶ Vidi, primjerice, Taylor, 1991., str. 143-162.

⁷ Mill, 1859., str. 68.

pokušati *urazumiti* u vezi s njihovim djelovanjem ili ih *uvjeriti* da usvoje neku političku, vjersku ili društvenu teoriju, ali i dalje ne postoji opravdanje za pravu *prisilu* ili *prinudu*. Mi smo »podložni društvu« kada se ono što činimo ili govorimo tiče drugih, ali što se tiče nas samih, našeg tijela i uma, svaki je pojedinac neovisan.⁸

Naravno, to se stajalište o slobodi ili neograničenosti temelji na pretpostavci da smo ljudska bića u zrelosti svojih sposobnosti i da se možemo usavršiti »slobodnom i ravnopravnom diskusijom« te »uvjerenošću ili uvjeravanjem«. Negativistima se prisila više ne dopušta kao opravdanje za naše vlastito dobro te je opravdana samo u svrhu sigurnosti drugih. Millov je princip slobode utilitaristički, no on utilitarnost u najširem smislu smatra »utemeljenom na neprestanim interesima čovjeka kao naprednog bića«.⁹ Sve to prikazuje slobodu kao ljudsku vrijednost, a ne božanski princip. Naravno, postoje velike poteškoće pri odlučivanju što bismo mogli smatrati »neprestanim interesima čovjeka kao naprednog bića«. Poput Voltairea, ni Mill nam ne pokušava nametnuti svoja gledišta o tome što bismo trebali učiniti sa svojom slobodom, osim da ne bismo trebali nanositi zlo drugima. Ukoliko svoju pojedinačnu slobodu odlučimo koristiti kako bismo nanijeli zlo sebi, konzumiranjem alkohola, kockanjem, pušenjem i slično, to je naša stvar. Nadalje, »prikladno područje ljudske slobode« uključuje tri glavna područja:

- *unutarnju domenu svijesti* – sloboda savjesti, sloboda misli i osjećanja, »apsolutna sloboda mišljenja i stavova o svim temama, praktičnim ili umnim, znanstvenim, moralnim ili teološkim«, sloboda izražavanja i objavljivanja mišljenja;
- *sloboda sklonosti i postupaka*, činiti što želimo (ali bez nanošenja zla drugima), čak i kad drugi naše postupke smatraju »nerazboritim, pokvarenim ili pogrešnim«;
- *sloboda kombinacija* među pojedincima, »sloboda udruživanja u bilo koju svrhu, bez nanošenja zla drugima«.¹⁰

Prema Millu, ni jedno se društvo u kojemu se ove slobode ne poštuju ne može nazvati slobodnim. Uistinu, »jedina sloboda koja zaslužuje to ime je sloboda djelovanja za vlastito dobro na svoj način, sve dok je ne pokušavamo uskratiti drugima ili sprečavati njihova nastojanja da je steknu. (...) Ljudi su sretniji kad drugima dopuštaju da žive po svome,

⁸ *Ibid.*, str. 69.

⁹ *Ibid.*, str. 70.

¹⁰ *Ibid.*, str. 71.

nego kad ih tjeraju da žive poput većine.«¹¹ Smatram da je ovaj proni-cavi princip jedno od najkorisnijih sredstava koje nam može pomoći u procjeni obrazovnih, političkih i drugih društvenih politika, barem u području visokog obrazovanja.

7. Humboldt i akademska sloboda

Kada je Wilhelm von Humboldt početkom 19. stoljeća proveo reformu njemačkih sveučilišta i utemeljio Sveučilište u Beču, sjajno je pre-poznao dva principa akademskog znanja: *osamljenost i slobodu*. *Osamljenost* ili mirno mjesto bilo je potrebno kako bi se akademici posvetili učenjačkoj analizi, dok je *sloboda podučavanja* bila potrebna kako bi profesori imali slobodu podučavati što god žele. Nadalje, *sloboda uče-nja* podrazumijevala je da studenti imaju slobodu pohađati predavanja koja ih zanimaju. Stoga je Humboldt zapravo predložio da bi sveučili-šta trebala biti mjesta gdje bi profesori trebali imati slobodu proučavati teme koje odaberu, a studenti bi trebali imati slobodu studirati što žele i kod koga žele. Akademska je sloboda bila namijenjena i za profesore i za studente. Akademska je sloboda bila sloboda podučavanja i učenja. (*Lehr- und Lernfreiheit*), budući da je »Humboldt bio liberal u tradicio-nalnom smislu« i »vjerovao je u slobodu pojedinca te je stoga zagovarao da studenti imaju jednako pravo izabrati svoje učitelje i predmete, kao što i profesori imaju pravo odlučiti što i kako podučavaju«.¹² Ta hum-boldtska ili njemačka teorija akademske slobode (*Akademische Frei-heit*) ponešto se razlikuje od standardnoga anglosaksonskog koncepta. Dok se *Akademische Freiheit* odnosi i na podučavanje profesora (*Lehr-freiheit*) i na učenje studenata (*Lernfreiheit*), akademska se sloboda tra-dicionalno odnosi na pravo akademika da istražuju i podučavaju bez vanjskih ograničenja.¹³ Slijedeći Humboldta suvremena bi sveučilišta i društva trebala smionu promicati akademsku slobodu kao *slobodu za sve*, a ne kao slobodu za privilegiranu elitu.¹⁴

8. Akademska sloboda

Stoga moderni koncept slobode u akademskom kontekstu mnogo du-guje i Humboldt i Millu. Uistinu, pogotovo Millov princip dopušta

¹¹ *Ibid.*, str. 72.

¹² Ash, M., 2005., str. 3.

¹³ Vidi Elton, 2005., str. 110.

¹⁴ Vidi Nixon, 2001., str. 177.

profesorima i studentima da idu za vlastitim dobrom u podučavanju i učenju na vlastiti način, uz uvjet da ne nanose zlo drugima niti ih spre-čavaju u njihovu nastojanju da idu za onim što smatraju da je za njih dobro. No čak i u akademskom životu to »dobro« uvijek može biti pred-met sporne rasprave. Iznova, Millov princip nenanošenja zla drugima je korisna, iako ne i savršena, misao vodilja. Primjerice, neki »zlo« mo-gu smatrati »nečime što ne vrijeđa naša politička, vjerska ili društvena uvjerenja«. (U daljnjem tekstu slijedi kratka rasprava o akademskoj slo-bodi, zlu i uvredi.)

Millovo poštovanje slobode izražavanja i objavljivanja mišljenja po-sebno je važno za pitanje akademske slobode. Ono je također jasno u skladu s Miltonovim snažnim apelom za slobodu, koji je mogao biti na-pisan imajući na umu moderno sveučilište:

»Gdje postoji velika želja za učenjem, nužno će postojati i mnogo rasprava, mnogo pisanja, mnogo stavova; jer stav kod dobrih ljudi nije ništa doli znanja u nastajanju...

Malo velikodušne razboritosti, malo međusobne obzirnosti i mrva dobrohotnosti mogli bi ujediniti svu tu marljivost te je ujediniti u općoj bratskoj potrazi za istinom...

Dajte mi, prije svih, slobodu znanja, izražavanja i slobodne rasprave prema vlastitoj savjesti...

Istina i Laž nek' se uhvate ukoštac; tko ikada vidje da Istina klone u slobodnom i otvorenom sučeljavanju?»¹⁵

Ovi liberalni stavovi (jednoga engleskog puritanca) mogu se činiti utopijskim, ali imamo se pravo nadati da bi sveučilišta trebala biti mje-sta gdje će se slobodno izražavanje, rasprava i pisanje naših stavova smatrati vrijednim procesima »znanja u nastajanju«. Čitav smisao aka-demske slobode je u tome da bi je trebalo primijeniti i u njoj trebalo uživa-ti u Miltonovom »slobodnom i otvorenom sučeljavanju« među članov-ima zajednice koja ozbiljno ispituje važne probleme i pitanja.

9. Rorty o akademskoj slobodi

Pokojni Richard Rorty tvrdio je da bi se ono što je Milton zvao »po-tragom za istinom« bolje moglo opisati kao pokušaj postizanja konsen-zusa u slobodnom i otvorenom sučeljavanju ozbiljnih analitičara. Rorty se također složio s Deweyem da bismo umjesto traganja za istinom ili

¹⁵ Milton, 1644., 6. dio.

točnim predstavljanjem stvarnosti trebali postići potpun dogovor s ostalim članovima slobodne zajednice analitičara.¹⁶ Općenito, takva analiza zahtijeva istraživanje, promišljanje i objavljivanje bez uplitanja i ograničenja drugih. Sveučilišta bi trebala biti »bastioni akademske slobode«, pri čemu bi »profesorski zbor jednostavno trebao podučavati što god im se čini prikladnim«, a ne ono što vlade, korporacije ili administracija smatraju da bi trebali podučavati.¹⁷

Kao što Rorty ističe, problem je u tome što vlade, korporacije i administracije visoko školstvo često smatraju prevažnim da bi ga prepustili akademikima. Njima se može činiti da su akademici »samoživi, egocentrični« i »neobuzdani« te da njihove nastavne programe treba obuzdati. Rorty pobija ovakvo gledište sljedećim argumentima:

»Studenti se očajnički žele naći u prostoru u kojemu ljudima svrha nije zadana i gdje se neobuzdani mogu slobodno kretati. Jedini smisao rada uživo s profesorima, umjesto s kompjutorskim terminalima, videokasetama i kopiranim bilješkama s predavanja jest u tome da živa ljudska bića trebaju uprizoriti studentima slobodu pred njihovim očima. Zato su položaj stalnog profesora i akademska sloboda više od pukih zahtjeva sindikata. Profesori koji izrađuju vlastite nastavne programe, nudeći vlastite individualne, s ljubavlju pripremljene specijalitete na stol nastavnog programa, bez obzira na krajnji cilj, a kamoli na bilo kakav institucijski program – to je bit nestrukovnog visokog školstva.«¹⁸

Naravno, nejasne riječi poput ovih ljute pape i puritance koji vjeruju u ideje pozitivne slobode, budući da ne sadržavaju dovoljno smjernica i ograničenja. Za njih sloboda postaje dozvola za žive i neobuzdane, tj. akademike, da se opasno kreću javnim prostorom sveučilišta. No taj pojam smionosti i opasnosti je i poželjan i potreban želimo li da sveučilišta budu demokratska mjesta s kojih ćemo se obraćati kako bismo uveli slobodu ili čak izmislili »nove oblike ljudske slobode«.¹⁹

10. Akademska sloboda, zlo i uvreda

Međutim, bi li nam prostor sveučilišta trebao dopustiti i osloboditi nas da promičemo mišljenja i gledišta koja bi mogla uvrijediti druge?

¹⁶ Vidi Rorty, 1999., str. 119.

¹⁷ *Ibid.*, str. 123.

¹⁸ Rorty, 1999., str. 125.

¹⁹ *Ibid.*, str. 126.

Bismo li trebali imati slobodu uvrijediti i biti uvrijeđeni? Bi li vjernici trebali tolerirati našu slobodu kritiziranja i izvrgavanja satiri bilo kojega sustava vrijednosti? Možemo li sačuvati kritički prostor sveučilišta kako bismo pokazali koliko uvredljivi ili uvrijeđeni možemo biti? Što ako naša primjena te slobode izazove ekstremističke prijetnje nasiljem?²⁰

Na ta pitanja ne postoje jednostavni odgovori. Zagovarači negativne slobode vjerojatno će zagovarati što je više slobode moguće, bez obzira na to koliko bi izražavanje čvrstih stavova moglo biti uvredljivo. Oni koji vjeruju u teoriju pozitivne slobode mogli bi biti skloniji drukčijem pristupu, uz uvjet da više cijene uvjerenja koja sami prihvaćaju od tuđe slobode da protiv njih govore. Možda se neki od nas olako uvrijede na kritiku vlastitih stavova. Možda bi sveučilišta trebala biti mjesta na kojima nam pomažu naučiti kako uputiti i primiti kritiku, čak i kad je na granici zlonamjerne i uvredljive. Također, možda bismo svi trebali uzeti u obzir Orwellov komentar: »Ako sloboda uopće nešto podrazumijeva, onda podrazumijeva pravo da ljudima kažete što ne žele čuti.«²¹ Bi li sveučilište trebalo biti barem jedno mjesto slobodnog govora, čak i ako ćete pritom studentima, vjerskim skupinama i društvu u cijelosti možda reći nešto što ne žele čuti i što ih može uvrijediti? Bi li akademici svoju slobodu trebali koristiti da govore, pišu i vrijeđaju sve one koji imaju čvrsta politička i vjerska uvjerenja? Bi li akademici svoju slobodu trebali koristiti kako bi kartu »smrtno sam uvrijeđen« uklonili iz obrazovne igre?²²

Smatram da su u krivu oni koji se, kada su uvrijeđeni, služe zakonom ili pribjegavaju nasilnim prijetnjama kako bi ušutkali druge. Kao prvo, u krivu su zato što podcjenjuju osnovnu vrijednost slobode govora, bez koje druge slobode nisu moguće. Kao drugo, u krivu su zato što bez opravdanja polažu pravo na poseban status i tretman, izričito na temelju onoga u što *oni* vjeruju. Kao treće, u krivu su zato što zapravo zahtijevaju da drugi njihova uvjerenja tretiraju na način koji podrazumijeva prešutno prihvaćanje tih uvjerenja.²³

Uistinu, »samo izražavanje kontroverznog uvjerenja, neovisno o postojanju bilo kakvih nasilnih ili uznemirujućih ishoda, ne bi trebalo biti razlog obuzdavanja«.²⁴ Inače bi opasnost od ograničavanja bilo čije slo-

²⁰ Vidi Ash, 2007.

²¹ Citat iz Appignanesija, 2005.

²² Vidi Dennett, 2006., str. 412.

²³ Vidi Grayling, 2007., str. 19.

²⁴ Williams, 2006.

bode zbog njihovih izraženih uvjerenja mogla izgledati kao strah pred otvorenom raspravom: »Ako neslaganje treba ušutkati jer bi moglo izazvati uvredu, to nije dobro za intelektualni život; na taj se način personalizira i 'psihologizira' čitav sukob ideja te se uskraćuje mogućnost primjerene objektivnosti u raspravama.«²⁵ Uvrede koje potkopavaju temeljno ljudsko poštovanje i ugrožavaju druge osobe fizički trebalo bi zakonski kažnjavati, no »nečiji moralni izazov na temelju njihovog izbora je priznanje ljudskom dostojanstvu.«²⁶ Doista, »dobra institucija visokog školstva je ona u kojoj studenti uče da njihova pitanja nisu i svačija pitanja te da njihovi odgovori nisu i svačiji odgovori... Vaš svijet nije jedini pravi i istiniti svijet, samo zato što vi to kažete. Sva vaša uvjerenja bit će stavljena na kušnju u doticaju s drukčijim načinima gledanja i drugim vrstama istraživanja.«²⁷ Ovo su riječi jednog engleskog pape, tj. nadbiskupa, koji piše poput Miliona u *Aeropagiticima*.

Nadalje, neki znanstvenici spore da »u znanosti ništa drugo ne bi trebalo biti važno osim objektivne, nepristrane potrage za istinom, a znanstvenici za njom moraju tragati bez obzira na posljedice.«²⁸ Ako se pod pojmom »istine« misli na »postizanje provizornog konsenzusa s drugim znanstvenicima«, onda ću rado podržati takav agresivan stav. No takvo gledište ne uključuje mnogo delikatnije pitanje o tome mogu li znanstvenici uopće biti nepristrani i objektivni u svojim istraživanjima ili ravnodušni prema svim ostalim vrijednostima osim slobode i istine, koje su ionako vrlo prijeporne. Takav stav znanstvenicima ne dopušta brigu o tome hoće li biti uvredljivi, jer bi mogao uzrokovati »autocenzuru« ili prikrivanja istine: »Mnoge znanstvene istine su krajnje uvredljive, no znanstvenici za njima moraju tragati bez obzira na cijenu.«²⁹ Opravdanje za uvredljivost iznova je to što »se akademska sloboda mora braniti, ne zato što je ona neotuđivo, bogomdano pravo svih znanstvenika, nego zato što je ona najbolji način otkrivanja istine. Sunčeva svjetlost je najbolje raskušno sredstvo.«³⁰ Slabi argumenti i dokazi kreacionista, ljudi koji poriču holokaust ili teoretičari urota mogu biti raskrinkani samo ako su njihove ideje naširoko poznate i o njima se raspravlja: »Znanstvenici imaju odgovornost jedino prema istini... Ako istina vrijeđa ljude, nama je znanstvenicima posao uvrijediti ih. *Wir müssen wissen, wir*

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

²⁸ Kanazawa, 2006.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*

werden wissen.«³¹ Ovaj citat s nadgrobnog spomenika matematičara Davida Hilberta u prijevodu glasi: *Moramo znati, znat ćemo*. To je druga verzija Miltonove želje da se Istina ulovi ukoštac s Laži i porazi je u slobodnom i otvorenom sučeljavanju, iako njezin izričaj možda sadrži određeni fundamentalistički prizvuk apsolutne sigurnosti.

11. *Prijetnje akademskoj slobodi – gospodarski ili tržišni fundamentalizam*

Već sam iznio mišljenje da vlade, korporacije i administracije možda pokušavaju obuzdati slobodu akademika da podučavaju i istražuju, kao i slobodu studenata da uče. To možda čine zato što javne institucije, financirane visokim iznosima, ne bi trebale postojati samo da bi bile mjesta na kojima akademici mogu govoriti kako žele i objavljivati što žele. Vjerojatno tvrde da se od institucija javnog visokog školstva očekuje da služe društvenoj potrebi za obrazovanjem i, dakako, obučavanjem mladih ljudi da postanu i građani i radnici sve konkurentnijega globalnog društva. Visoko školstvo mora biti strukovno povrh toga što je nestrukovno. Vlade plaćaju sveučilišnim plesačima da plešu uz ritam njihove komercijalne glazbe.

Akademici ovaj argument mogu i prihvaćaju do određene točke. Naravno, sveučilišta u određenoj mjeri moraju biti napredne strukovne škole. Globalnom su društvu potrebni liječnici, inženjeri, odvjetnici, filozofi, znanstvenici i učitelji. Dakako, sveučilišta su oduvijek bila strukovne škole starih zanimanja. Danas sveučilišta *obučavaju* računovođe, arhitekate, umjetnike, informatičke stručnjake, dizajnere, jezikoslovce, medicinske sestre, urbaniste, socijalne radnike pa čak i pisce. Što bi i trebala. No ako sveučilišta nisu *ništa doli* strukovnih škola s dodatnom funkcijom primijenjenog istraživanja, neće li iznevjeriti u svojoj odgovornosti prema (demokratskom) društvu koje ih financira i kojemu bi zauzvrat trebala pomagati u njegovu razvoju i rastu? Postaju li sveučilišta (ili su već postala) obične škole za obuku s ciljem stvaranja radnika za globalno konkurentna, tehnološki napredna, učena društva? Pokreće li sveučilišta u današnje vrijeme ekonomski ideal performativnosti, a ne stari ideali liberalnog učenja? Financiraju li se javna sveučilišta u današnje vrijeme kako bi služila tržišnom fundamentalizmu praćenjem potražnje globalne ekonomije?³²

³¹ *Ibid.*

³² Vidi Axelrod, 2002.; Badley, 2005.

Znanje kojim se od sveučilišta u današnje vrijeme očekuje da se bavi često je znanje koje ima uporabnu vrijednost, koje može postići rezultate. Novo znanje u obliku novih opisa kako bismo trebali shvaćati svijet nije potrebno. Danas globalno tržište odlučuje koje je znanje važno. Ako su sveučilišta i akademici u svojem podučavanju i istraživanju postali toliko strogo ograničeni neprestanim zahtjevima tržišno orijentiranoga gospodarstva, koje im posebice postavlja vlada, u tom je slučaju akademska sloboda jasno kompromitirana. U tom je smislu akademsku slobodu zarazio i sve joj više prijeti jedan oblik tržišnog fundamentalizma.³³

13. Prijetnje akademskoj slobodi – vjerski fundamentalizam

U trenutačnom ozračju akademskoj slobodi prijeti i vjerski ekstremizam i fundamentalizam. Dakako, takav je oblik fundamentalizma namjerno poricanje slobode govora i neslaganja. Vjerski fundamentalisti žele da njihove ideje i uvjerenja budu prihvaćeni kao temeljne istine koje ne smiju biti osporavane, dok bi suvremena sveučilišta, ukorijenjena u prosvjetiteljskoj misli, trebala biti slobodna mjesta na kojima bi sve ideje trebale biti otvorene za razmatranje i raspravu.³⁴ Nažalost, »vjerski su fundamentalisti često opterećeni vjernici [koji] kao narod ili skupina pokušavaju očuvati svoj specifičan identitet usprkos suvremenosti i sekularizaciji.«³⁵ Vjerski fundamentalisti predstavljaju prijetnju akademskoj slobodi i svojim pokušajima uvjeravanja drugih da imaju dužnost osmisлити krajnju sliku stvarnosti. Rorty, primjerice, tvrdi da je fundamentalizam privatni projekt koji se oteo kontroli. On privatni način pojašnjavanja života pokušava učiniti obaveznim za širu javnost. Problem je u tome što su fundamentalističke religije »s krvlju, čudima i nadnaravnim postupcima« privlačne ljudima koji nisu ni bogati, ni pismeni, niti imaju sreće.³⁶

Fundamentalist je u današnje vrijeme pogrdni naziv kojim se opisuje svaki kršćanski ekstremist ili islamski terorist. Kršćanske fundamentaliste, primjerice, obično doživljavamo kao ljude koji doslovno tumače Bibliju, kao nepopustljive tradicionaliste koji se protive pobačaju i često su homofobi. Ti *teološki konzervativci* izražavaju »neprestan funda-

³³ Vidi Badley, 2003.

³⁴ Vidi Badley, 2005.; Sim, 2004.

³⁵ Ruthven, 2004., str. 6-8.

³⁶ Vidi Rorty, 1999., str. 157 i 167.

³⁷ Blumenthal, 2004., str. 26.

mentalistički otpor prema suvremenosti«³⁷ zapravo otpor prema prosvjetiteljskim vrijednostima, koje smatraju proturječnima vlastitim uvjerenjima i običajima.³⁸

Vjerski fundamentalizam također je »neurotičan lov na čvrste temelje«, nemogućnost doživljavanja života kao nečeg nepreciznoga, nesigurnoga i nejasnoga: »fundamentalist se ne snalazi na grubom terenu društvenog života, nostalgican je za čistim ledom apsolutne sigurnosti«. Fundamentalisti vjeruju da će samo jasni zakoni, iscrpne definicije i bjelodani principi spasiti civilizaciju od propasti. Fundamentalizam je spreman uništiti ovaj svijet kako bi očuvao čistoću neke ideje, što je oblik ludila budući da »želja za čistoćom jest želja za nepostojanjem«. ³⁹ Fundamentalističkom je umu neminovno nelagodno u sveučilišnom prostoru u kojemu se, u postpozitivističkom dobu, sva prava na znanje smatraju provizornima, privremenima i prijepornima.⁴⁰ Želja fundamentalista za apsolutnom sigurnošću, jasnoćom i čistoćom očita je prijetnja akademskoj slobodi u traženju razjašnjenja i osporavanju onih koji tvrde da znaju da je istina već ustanovljena ili otkrivena.

Fundamentalist, primjerice, ne može razumjeti da u navodno slobodnom prostoru sveučilišta »nitko ne može zakonski odrediti povijesnu istinu« (ili pak znanstvenu istinu). Utvrđivanje povijesne istine (ili postizanje privremenog konsenzusa) mora se temeljiti na »slobodnom povijesnom istraživanju, pri čemu se povjesničari prepiru oko dokaza i činjenica, stavljaju na kušnju i osporavaju međusobne tvrdnje bez straha od krivičnoga gonjenja ili proganjanja.«⁴¹ Dakako, »povijesne činjenice utvrđene su upravo tako što su bile osporavane i uspoređivane s dokazima. Bez procesa osporavanja... nikada ne bismo otkrili koje su činjenice doista nepobitne«. No akademska sloboda zahtijeva: »Tek kad budeмо spremni dopustiti da naše najsvetije krave ubodu u oko, moći ćemo od islamista, Turaka i drugih vjerodostojno zahtijevati da dopuste isto: Ne živimo u vremenu u kojemu bismo trebali postavljati tabue, nego ih rušiti. Moramo postupati u skladu s onim što propovijedamo.«⁴² Za povjesničare i znanstvenike akademska sloboda mora uključivati i akademsku slobodu za one koje poriču holokaust te za znanstvene kreacioniste (ukoliko to nije oksimoron).

³⁸ Vidi Bradley, 2005.

³⁹ Vidi Eagleton, 2004., str. 204-207.

⁴⁰ Vidi Barnett, 2000.

⁴¹ Ash, 2006., str. 31.

⁴² *Ibid.*

13. »Mjesto za govor« – sloboda, pluralizam i tolerancija

Kako bi se onda sveučilišta trebala zaštititi od opasnosti koje prijete akademskoj slobodi kako bi sa sigurnošću ostala ili postala mjesta na kojima studenti i profesori *smiju* učiti i govoriti? Kao prvo, smatram da bi sveučilišta trebala vrlo jasno odrediti koju teoriju akademske slobode žele usvojiti. U svojoj raspravi predlažem da je u tu svrhu potrebno gledanje o akademskoj slobodi koje su usvojili ljudi poput Berlina, Humboldta, Milla, Miliona, Rortyja te drugih koji zastupaju negativno gledanje o slobodi. Oni žele da studenti i profesori budu oslobođeni nepotrebnih vanjskih ograničenja kako bi mogli nastaviti s učenjem, istraživanjem i podučavanjem po vlastitoj volji, čak i do te mjere da mogu uvrijediti druge. Tvrdili bi da bi drugi morali imati vrlo čvrste argumente u ograničavanju njihove akademske slobode isključivo na temelju Millovog argumenta, tj. sprečavanja stvarnoga (obično fizičkoga) nanošenja zla drugima.

Kao drugo, podržavanje akademske slobode govora zahtijeva od sveučilišta da budu spremna na iskren ili smion govor ili *pareziju*, koju je Sokrat smatrao istinitim govorom budući da mu je cilj razotkrivanje istine koja je inače sakrivena neistinitim govorom. I ovdje je od ključnog značaja Miltonova vjera u istinu ili, kao što smatra Rorty, konsenzus postignut sučeljavanjem ideja.

Kao treće, svako bi se sveučilište trebalo preobraziti u »ideopolis«⁴³ u kojem bi se izvorne, značajne i tradicionalne ideje oštro osporavale i kritizirale. Dakako, sveučilište kao »ideopolis« trebalo bi postati mjestom na kojemu ima »prostora za eksperimentiranje i iskušavanje, na kojemu su moguće rasprave o postojećem redu stvari i diskursa... mjesto na kojemu je moguće čuti glasove koji se inače ne čuju... [gdje bi čovjek] mogao restrukturirati institucijsku sliku stvarnosti«.⁴⁴ To bi značilo sveučilište smatrati mjestom smionoga i slobodnog osporavanja i analize, a ne mjestom udovoljavanja.⁴⁵

Kao četvrto, pojam »ideopolisa« trebao bi pomoći u ponovnom uspostavljanju sveučilišta kao demokratske *agore* na kojoj se studenti i profesori okupljaju kako bi razgovarali i učili te »nadugo i naširoko raspravljali o tome što znači biti aktivni građani u demokratskom društvu«.⁴⁶ Time bi se odbacila ideja o sveučilištu kao mjestu na kojemu

su učenici oblikovani u gospodarska bića i pripremani za život radnika i potrošača, a profesori služe gospodarstvu kao prodavači i instruktori na obrazovnom tržištu. Umjesto toga, sveučilište kao *agora* trebalo bi promicati različit diskurs demokratskoga građanstva, u kojemu je studentima u uvjetima akademske slobode omogućeno rekonstruirati vlastite živote u ulozi društvenih aktera i političkih zastupnika. Na taj bi se način sveučilište obnovilo kao mjesto na kojemu studenti uče kako postati aktivni, neovisni, kritični pa čak i disidentski građani čvrste demokracije. Sveučilište kao *agora* ponovno bi se izgradilo kao kritičan i kreativan prostor u kojemu bi se studenti i osoblje mogli sastajati i učiti u svrhu djelovanja demokracije i pronalaženja novih načina da se objasni svijet.⁴⁷

Kao peto, sveučilište kao *ideopolis* i *agora* također bi moralo osigurati da bude raznolika, pluralistička i tolerantna institucija. Sveučilište bi se trebalo prepoznati kao slobodnjačka federacija osporavajućih i raznolikih stajališta, uvjerenja i vrijednosti u kojoj »ne postoji samo jedan rječnik, samo jedan diskurs primjenjiv u svim slučajevima«.⁴⁸ Raznoliko pluralističko sveučilište funkcionirat će samo ako se čvrsto temelji ne samo na teoriji tolerancije nego i ako usvoji pedagogiju tolerancije.⁴⁹ Međutim, to od sveučilišta ne zahtijeva toleranciju netolerantnih, onih koji bi drugima ograničili slobodu da uče, govore i razmišljaju po svome.

14. Nekoliko završnih riječi

Sveučilište bi trebalo biti mjesto autonomije i slobode na kojemu studenti i profesori, kao rezultat svojega učenja i zaključivanja, uče govoriti ono što misle i postupati kako žele. Trebalo bi biti mjesto na kojemu pogotovo studenti uče »dobiti krila, postati ono što jesu, uzletjeti, suočiti se sa svijetom«.⁵⁰ Suočavanje sa svijetom zahtijeva slobodu komuniciranja budući da je, kao što je rekao Voltaire: »Sloboda govora bila 'temelj svih drugih sloboda; na taj način prosvjetljujemo jedni druge'«.⁵¹ Voltaire je riješio vlastiti problem pronalaženja mjesta s kojega će govoriti, ali čak i u *Candideu*, »najboljoj od svih priča, alegoriji života«, on »nam ne govori što da činimo«.⁵² Sveučilište kao mjesto s kojega se govori trebalo bi, slijedeći Voltaireov primjer, »dati slobodu« svojim

⁴⁷ Vidi Martin, 2000.

⁴⁸ Vidi Menand, 2002., str. 378.

⁴⁹ Vidi Badley, 2005.

⁵⁰ Barnett, 2007., str. 70.

⁵¹ Pearson, 2005., str. 406.

⁵² *Ibid.*, str. 407.

⁴³ Vidi Jones *et al.*, 2006., citat iz Templea, 2007., str. 30.

⁴⁴ Kornberger i Clegg, 2003., citat iz Templea, 2007., str. 38.

⁴⁵ Vidi Rowland, 2006.

⁴⁶ Vidi Martin, 2000.

studentima i profesorima, »slobodu da misle, osjećaju i govore što smatraju ispravnim. Vođeni svjetlošću ljudskog razuma.«⁵³ Voltaire se držao »tolerantnim čovjekom« koji je smatrao da je »vrlo dobra stvar« kad ljudi ne dijele njegovo mišljenje.⁵⁴ Te misli o Voltaireovoj toleranciji i njegovoj želji da drugi koriste svoju slobodu »da razmišljaju, osjećaju i govore« ono što smatraju ispravnim također predlaže i najprikladniji ishod za sva sveučilišta koja teže postati »mjestom s kojega se govori«.

Humboldtova vjera u jedinstvo podučavanja i istraživanja (*Einheit von Lehre und Forschung*) također je važna. Razlog je što tada učenje, govor i pisanje postaju slobodne i suradničke djelatnosti u kojima »profesori nisu ondje zbog studenata, nego su i jedni i drugi ondje zbog znanosti (i znanja)«. ⁵⁵ Akademici i studenti nastanit će sveučilišni prostor kao »mjesto s kojega se govori« tek kad budu slobodni od administrativnih, korporativnih, vjerskih i državnih ograničenja kako bi mogli biti učenjaci koji govore i pišu različito, uključujući i međusobnu različitost. Stoga će sveučilište kao »mjesto s kojega se govori« njegovati ideju učenosti kao slobodnoga i neprestanog procesa analize, pristupa učenju, mentalnog stava, sposobnosti razmišljanja, a ne »gotove stvari« ili »specijaliziranog znanja« kao takvoga.⁵⁶

Mogli bismo se složiti da je teorija negativne slobode sama po sebi upravo onoliko gruba, podla pa čak i uskogrudna kao što pozitivisti tvrde. No to nije razlog zbog kojega bismo trebali promijeniti svoje shvaćanje slobode kako bismo je učinili pozitivnijom ili privlačnijom teorijom. Negativna je sloboda, sviđalo se to nama ili ne, isprazan koncept koji je emotivno snažan, ali opisno slab. Emotivno želimo vlastitu slobodu, iako drugi, pogotovo pape i puritanci, vjeruju da smo toliko slabi da ćemo svoju slobodu koristiti kao dozvolu za nedolično ponašanje opirući se ili odbacujući njihove moralne propise. Pozitivisti na taj prigovor odgovaraju, kao prvo, zadržavanjem pohvalne konotacije slobode, a zatim, kao drugo, preoblikovanjem njegova ispraznoga ili slabog značenja u nešto snažnije, poput »discipline«, »samoostvarenja« ili nekog drugog omiljenog dobra (u skladu sa svojom ideologijom).

Umjesto toga trebali bismo shvatiti da sloboda sama po sebi nije glavna svrha onoga što možda želimo pojedinačno, sveučilištima ili društvu. Kao pojedincima, sveučilištima ili društvima potrebna nam je

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ *Ibid.*, str. 409.

⁵⁵ Humboldt 1809./1990., str. 274, citat iz Asha, M., 2005., str. 3.

⁵⁶ *Ibid.*

sloboda od nečega kako bismo krenuli za *slobodom za nešto*. *Sloboda za nešto* trebala bi biti određena onime što želimo činiti, što mislimo da smo sposobni učiniti ili za što bismo mogli postati sposobni učiniti. U društvenom i političkom smislu potrebna nam je negativna sloboda *od* ograničenja, kao i sposobnosti i mogućnosti da sa svojom slobodom nešto učinimo. U tom je smislu sloboda početak svega, a ne glavna svrha. Rorty nas uporno poziva »da se izborimo za slobodu pa će se istina izboriti sama za sebe«, ⁵⁷ što je još jedna verzija Miltonovog stava o istini u slobodnom i otvorenom sučeljavanju. Meni se čini da teorija autonomije predlaže neki način kombiniranja pojedinačne slobode od ograničenja sa sposobnošću ili mogućnošću djelovanja kao, primjerice, rezultat učenja kroz iskustvo ili učenja kroz obrazovanje i obuku.

Sveučilište bi trebalo biti najbolje od svih mjesta na kojemu profesori koriste slobodu govora, a studenti razvijaju vlastiti način govora, čak i kad govore na način koji se njihovim rukovoditeljima i vlastodržcima možda ne sviđa. Sveučilište kao temeljna institucija demokratskoga i pluralističkog društva trebalo bi »ostavljati što je više moguće prostora pojedincima kako bi razvili vlastiti osjećaj o tome tko su i čemu njihovi životi služe, zahtijevajući od njih samo da slušaju Millovo pravilo te prema drugima iskažu toleranciju koju i sami uživaju«. ⁵⁸ Međutim, ako sveučilište ne uspije postati najbolje mjesto za govor, onda ćemo kao demokrati i humanisti morati potražiti druga mjesta za korištenje slobode govora. Takvu *laičku terapiju* trebao bi omogućiti slobodni tisak te »razgovor, kazalište, poezija, ples, roman ili pop-kultura«. ⁵⁹ Ili čak autobiografija:

»Većina stihova pjesama s plantaža govorila je o slobodi. Istina, ti su se stihovi i prije pjevali, ali su pažljivo objašnjavali da se 'sloboda' u tim pjesmama odnosi na zagrobni život i da nema nikakve veze sa životom na ovom svijetu. Zatim su postupno skinuli masku i nisu se bojali obznaniti da se 'sloboda' iz njihovih pjesama odnosi na tjelesnu slobodu na ovom svijetu... Čini se da ih je obuzela velika odgovornost biti slobodnima, vladati sobom, planirati i razmišljati o sebi i svojoj djeci... Nekima se činilo da je sloboda, sad kad su je doista dobili, mnogo ozbiljnija stvar no što su očekivali.«⁶⁰

S engleskoga prevela Kaja Dombaj

⁵⁷ Vidi Mendieta, 2006.

⁵⁸ Rorty, 2007., str. 25.

⁵⁹ Vidi Kureshi, 2005.

⁶⁰ Washington, 1965., str. 26-28.